

Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης

7^η συνάντηση:

Σε προηγούμενη συνάντηση αναλύσαμε τις θεωρίες άμεσης αναπαραγωγής, οι οποίες ακολουθώντας μιας μαρξιστική κατεύθυνση υποστηρίζουν πως βασική λειτουργία του σχολείου είναι η αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής που δεν είναι παρά κοινωνικές σχέσεις εκμετάλλευσης. Οι μαρξιστικές αυτές προσεγγίσεις αρκούνται στο να δείξουν ότι η λειτουργία της εκπαίδευσης καθορίζεται σε τελική ανάλυση από την οικονομία (την ανάγκη αναπαραγωγής των όρων της παραγωγής) χωρίς να αναλύουν επαρκώς τον τρόπο με τον οποίο αυτό γίνεται. Για τον λόγο αυτό έχουν δεχτεί ισχυρή κριτική ότι διατυπώνουν μια μηχανιστική προσέγγιση παραβλέποντας τις κοινωνικές δυναμικές που αναπτύσσονται στο πεδίο της εκπαίδευσης.

Στη συνέχεια θα στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στο έργο του Βρετανού κοινωνιογλωσσολόγου και κοινωνιολόγου Basil Bernstein (1924 - 2000), ο οποίος προσπάθησε αφενός να συνθέσει διαφορετικές κοινωνιολογικές προσεγγίσεις και αφετέρου να λάβει υπόψη του τη δυναμική που αναπτύσσεται εντός του μικρό-επιπέδου της εκπαίδευσης. Ο Bernstein ανέπτυξε ένα πλούσιο έργο στο οποίο ανέλυσε διαφορετικές όψεις της παιδαγωγικής διαδικασίας και της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Εδώ θα εστιάσουμε στο ζήτημα της γλώσσας το οποίο συνδέεται με την εκπαιδευτική ανισότητα και τη σχολική αποτυχία και σε επόμενη συνάντηση θα καταπιαστούμε με το ζήτημα της ταξινόμησης της σχολικής γνώσης και της περιχάραξης της παιδαγωγικής σχέσης.

Το σχολείο αποτελεί έναν κατεξοχήν λογοκεντρικό θεσμό. Οι πρακτικές δραστηριότητες είναι ελάχιστες. Η μαθησιακή διαδικασία εξαρτάται σε απόλυτο σχεδόν βαθμό από τον προφορικό και γραπτό λόγο. Συνεπώς, η καλή χρήση της γλώσσας είναι βασική προϋπόθεση για τη συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία και για τη σχολική επιτυχία. Το γεγονός αυτό είναι πασιφανές σε παιδιά που δεν

έχουν ως πρώτη γλώσσα τη γλώσσα του σχολείου. Τα παιδιά αυτά αντιμετωπίζουν συνήθως μεγάλες δυσκολίες στα γλωσσικά μαθήματα αλλά και στην παρακολούθηση όλου του σχολικού προγράμματος. Και για αυτό η εντατική εκμάθηση της γλώσσας κρίνεται αναγκαία.

Πώς, όμως, σχετίζεται η κοινωνική προέλευση των μαθητών με τη γλωσσική ικανότητα και τη σχολική επιτυχία; Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 πραγματοποιήθηκαν έρευνες που έδειχναν ότι η κοινωνική προέλευση των παιδιών επηρέαζε σημαντικά τη γλωσσική τους ικανότητα. Οι έρευνες αυτές εστίαζαν τόσο στον πλούτο του λεξιλογίου όσο και στη συντακτική δομή του της πρότασης. Τα παιδιά των ανώτερων κοινωνικών τάξεων είχαν πλουσιότερο λεξιλόγιο, χρησιμοποιούσαν συχνότερα επίθετα και αφηρημένα ουσιαστικά, ενώ έκαναν λιγότερα συντακτικά λάθη. Ταυτόχρονα, αναπτύχθηκε ένας έντονος διάλογος για τη μεθοδολογία αυτών των ερευνών. Ασκήθηκε κριτική τόσο στα τεστ γλωσσικής ικανότητας όσο και στους ερευνητές ότι είναι προκατειλημμένοι απέναντι σε συγκεκριμένες χρήσεις και νόρμες της γλώσσας. Παραδείγματος χάρη οι ερευνητές έδειχναν προτίμηση σε βρετανικούς όρους και προφορά σε αντίθεση με τους αμερικανικούς. Ωστόσο αυτό δεν σχετίζεται τόσο με τη γλωσσική ικανότητα των παιδιών όσο με την κοινωνική προκατάληψη των ερευνητών. Επίσης, η ίδια η παρουσία του ερευνητή επηρέαζε τα αποτελέσματα των παιδιών. Υπήρξαν έρευνες που κατέδειξαν πως τα παιδιά από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα είχαν μεγαλύτερες δυσκολίες να ανταποκριθούν στις συνεντεύξεις από τους ερευνητές, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν χειρότερα αποτελέσματα. Ωστόσο, η μαγνητοφώνηση της γλωσσικής τους επικοινωνίας στο πλαίσιο του σχολικού διαλλείματος έδειχνε υψηλότερες γλωσσικές ικανότητες (Φραγκουδάκη 1985).

Από την πλευρά του ο Bernstein προσπάθησε να αναπτύξει μια συστηματική θεωρία για την επίδραση της μορφής της γλώσσας στη σχολική επίδοση. Ανέπτυξε μια συνθετική προσέγγιση, η οποία συνδυάζει στοιχεία τόσο από την κοινωνιολογία του Durkheim όσο και από τις μαρξιστικές αναλύσεις. Από το έργο του Durkheim ο Bernstein αξιοποιεί την ιδέα ότι οι διαφοροποιήσεις εντός του κοινωνικού οργανισμού εξαιτίας του καταμερισμού εργασίας οδηγούν και σε διαφορετικές μορφές σκέψης, εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης. Πιο συγκεκριμένα «στο πλαίσιο ενός απλού καταμερισμού εργασίας συγκροτείται ένας μικρός αριθμός αποσαφηνισμένων ρόλων και πρακτικών, με βάση τις οποίες τα άτομα διαμορφώνουν μηχανιστικές και στηριγμένες στις άμεσες εμπειρίες συμπεριφορές. Αντίθετα, στο

πλαίσιο του σύνθετου καταμερισμού εργασίας των βιομηχανικών κοινωνιών, τα άτομα καλούνται να αναλύουν την περίσταση, να διαπραγματεύονται, να συμβιβάζονται, να συγκρούονται κτλ. Εκ των πραγμάτων αναπτύσσουν πολύπλοκες μορφές σκέψης» (Λάμνιαν 2002, 283). Με άλλα λόγια, ο Bernstein δέχεται την άποψη του Durkheim ότι οι λογικές κατηγορίες είναι κοινωνικά διαμορφωμένες. Ταυτόχρονα, επηρεασμένος από τη μαρξιστική σκέψη ο Bernstein αναγνωρίζει ότι η κοινωνική διαίρεση της εργασίας αποτελεί έκφραση των ταξικών σχέσεων εξουσίας. Συνεπώς, οι ταξικές διαιρέσεις των ανεπτυγμένων βιομηχανικών χωρών παράγουν μια αντίστοιχη διαίρεση μορφών λόγου και λογικής.

Η συνθετική προσέγγιση του Bernstein οδηγεί τους μελετητές να ταξινομούν διαφορετικά το έργο του. Ορισμένοι τον κατατάσσουν στους σύγχρονους ντυρκεμιανούς (Blackledge&Hunt 2004), ενώ άλλοι στο ρεύμα του κριτικού μαρξισμού (Θάνος 2017).

Σε αυτή τη συνθετική προοπτική ο Bernstein αναπτύσσει την έννοια του κώδικα. Οι «κώδικες είναι οι διακριτοί τρόποι, με τους οποίους οι άνθρωποι επικοινωνούν και ρυθμίζουν τις συμπεριφορές τους και τις κοινωνικές τους σχέσεις. Παράλληλα, ... οι κώδικες έχουν τη βάση τους στις ταξικά ρυθμιζόμενες σχέσεις εξουσίας και την αντίστοιχη κοινωνική διαίρεση εργασίας. Οι σχέσεις αυτές παράγουν, αναπαράγουν και νομιμοποιούν τις διακριτές μορφές επικοινωνίας, οι οποίες είναι εγγραγμένες στα ταξικά κατανεμημένα υποκείμενα. Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια του κώδικα, πέρα από το γλωσσικό επικοινωνιακό στοιχείο, ενσωματώνει και στοιχεία λογικά διαμορφωμένων συμπεριφορών, τα οποία ρυθμίζουν σχέσεις και πρακτικές» (Λάμνιαν 2002, 284). Για τον Bernstein η έννοια του κώδικα μας επιτρέπει να μεταφράζουμε το μάκρο-επίπεδο σε μικρο-επίπεδα. Μας επιτρέπει π.χ. να περάσουμε από το μάκρο-επίπεδο της ταξικής ανάλυσης της δομής της επικοινωνίας στο μικρο-επίπεδο της ανάλυσης της επικοινωνίας της μητέρας με το παιδί της. Επιπλέον, ο Bernstein αναγνωρίζει τη σημασία και τη δυναμική του μικρο-επίπεδου, εφόσον δέχεται ότι δεν είναι μόνο οι κώδικες που διαμορφώνουν τα υποκείμενα, αλλά και τα υποκείμενα που μετασχηματίζουν τους κώδικες.

Πώς, όμως, σχετίζεται η έννοια του κώδικα ως κοινωνικά προσδιορισμένη μορφή επικοινωνίας και ρύθμισης της συμπεριφοράς με την εκπαίδευση και το ζήτημα της σχολικής επιτυχίας;

Αρχικά ο Bernstein υποστήριξε πως η επίδοση στα γλωσσικά τεστ δεν σχετίζεται με τον Δείκτη Νοημοσύνης (ΔΝ). Κάνοντας στον ίδιο πληθυσμό γλωσσικά

και μη γλωσσικά τεστ νοημοσύνης διαπίστωσε σημαντικές διαφορές. Τα παιδιά που παρουσίαζαν πολύ χαμηλές επιδόσεις στα γλωσσικά τεστ είχαν εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα στα μη γλωσσικά τεστ νοημοσύνης. «Οι μελέτες αυτές», σημειώνει, «πάνω στη γλώσσα δείχνουν ότι το επίπεδο της γλωσσικής ικανότητας μπορεί να είναι ανεξάρτητο από το νοητικό δυναμικό και οπωσδήποτε ανεξάρτητο από τη μετρημένη με δοκιμασίες μη λεκτική νοημοσύνη, και ότι το διαφορετικό περιβάλλον επηρεάζει διάφορες πλευρές της δομής της γλώσσας και του λεξιλογίου» (Bernstein 1985a, 399).

Επιπλέον, συνέδεσε τη μορφή της γλώσσας που χρησιμοποιείται από τα παιδιά - δηλαδή τον γλωσσικό τους κώδικα – με την κοινωνική τους προέλευση. «Γλωσσικές ... διαφορές παρατηρούνται σε κάθε φυσιολογικό κοινωνικό περιβάλλον και μπορεί να ξεχωρίσει κανείς τις κοινωνικές ομάδες ανάλογα με τις μορφές της γλώσσας που χρησιμοποιούν. Η διαφορά είναι πιο έντονη, όταν το χάσμα ανάμεσα στα κοινωνικοοικονομικά επίπεδα είναι πολύ μεγάλο» (Bernstein 1985a, 396). Πιο συγκεκριμένα ο Bernstein υποστηρίζει ότι «η ιδιαίτερη μορφή μιας κοινωνικής σχέσης δρα επιλεκτικά πάνω στο τι λέγεται, πότε λέγεται και πώς λέγεται. Η μορφή της κοινωνικής σχέσης διακανονίζει τις επιλογές των ομιλητών τόσο ως προς τη σύνταξη όσο και ως προς το λεξιλόγιο» (Bernstein 1985b, 436).

Συνεπώς μέσα από την εκμάθηση της γλώσσας το παιδί μαθαίνει πολύ περισσότερα από το να μιλάει. Εσωτερικεύει την κοινωνική δομή μέσα στην οποία μεγαλώνει. «Όταν ένα παιδί μαθαίνει τη γλώσσα του ... μαθαίνει συγχρόνως τις απαιτήσεις της κοινωνικής δομής μέσα στην οποία είναι ενσωματωμένο. Η πείρα του παιδιού μεταμορφώνεται από τις γνώσεις που η ίδια η άσκηση στην ομιλία, φαινομενικά αυθόρμητη, το οδηγεί να αποκτά. Έτσι ουσιαστικά μέσα από τη γλωσσική διαδικασία και τα πολλαπλά συνακόλουθά της, η κοινωνική δομή γίνεται το υπόβαθρο της εμπειρίας του παιδιού. Δηλαδή, κάθε φορά που το παιδί μιλάει ή ακούει η κοινωνική δομή ισχυροποιείται μέσα του και διαμορφώνεται η κοινωνική ταυτότητα. Η κοινωνική δομή γίνεται η ψυχολογική πραγματικότητα του παιδιού, μέσα από τη δόμηση και διαμόρφωση του λόγου του» (Bernstein 1985b, 437).

Ο Bernstein διακρίνει δύο τύπους γλωσσικών κωδίκων: τον περιορισμένο γλωσσικό κώδικα (κοινή γλώσσα) και τον επεξεργασμένο γλωσσικό κώδικα (επίσημη γλώσσα). Οι δύο γλωσσικοί κώδικες δεν είναι δύο διαφορετικοί διάλεκτοι, αλλά δύο διαφορετικοί τρόποι οργάνωσης της επικοινωνίας και ως εκ τούτου διαφορετικοί τρόποι οργάνωσης της συντακτικής δομής και του λεξιλογίου. Ο περιορισμένος

κώδικας διακρίνεται από ακαμψία και περιορισμένες συντακτικές δυνατότητες, ενώ ο επεξεργασμένος από ευκαμψία και αυξημένες επιλογές ως προς τη συντακτικές δυνατότητες. «Τη μορφή του λόγου για την οποία είναι δύσκολο να προβλέψουμε ... τις συντακτικές επιλογές που κάνει ο ομιλητής για να δομήσει το λόγο του, θα την ονομάσουμε επεξεργασμένο κώδικα. Στην περίπτωση του επεξεργασμένου κώδικα, ο ομιλητής επιλέγει ανάμεσα σε μεγάλο αριθμό συντακτικών δυνατοτήτων που τις οργανώνει με ευκαμψία. Περιορισμένος κώδικας είναι εκείνος για τον οποίο είναι πολύ εύκολο να προβλέψουμε έχοντας υπόψη μια σειρά από αντιπροσωπευτικές εκφράσεις τις συντακτικές επιλογές που θα γίνουν από την περιορισμένη σειρά δυνατοτήτων που διαθέτει ο ομιλητής. Ενώ ο επεξεργασμένος κώδικας προσφέρει και προϋποθέτει ευκαμψία και ποικιλία στη χρήση των δυνατοτήτων, η συντακτική οργάνωση που προκύπτει από τη χρήση του περιορισμένου κώδικα σφραγίζεται από ακαμψία» (Bernstein 1985b, 438).

Πιο συγκεκριμένα, τα χαρακτηριστικά του περιορισμένου γλωσσικού κώδικα είναι τα εξής:

- «1) Σύντομες, γραμματικά απλές, συχνά ημιτελείς προτάσεις με φτωχή συντακτική μορφή.
- 2) Απλή και επαναλαμβανόμενη χρήση συνδέσμων (έτσι, τότε, και, γιατί).
- 3) Σπάνια χρήση δευτερευουσών προτάσεων για το διαχωρισμό των αρχικών κατηγοριών του κύριου θέματος.
- 4) Ανικανότητα διατήρησης του ίδιου θέματος σε μια διαδοχή προτάσεων, πράγμα που δημιουργεί ασύνδετο πληροφοριακό περιεχόμενο.
- 5) Άκαμπτη και περιορισμένη χρήση επιθέτων και επιρρημάτων.
- 6) Οι απρόσωπες εκφράσεις χρησιμοποιούνται σπάνια.
- 7) Συχνή χρήση δηλώσεων, όπου η αιτία και το συμπέρασμα συγχέονται στην παραγωγή μιας κατηγορηματικής δήλωσης.
- 8) Μεγάλος αριθμός δηλώσεων ή φράσεων που αναφέρονται στην προηγούμενη διαδοχή του λόγου (π.χ. «Έτσι δεν είναι;» «Κατάλαβες;», «Για φαντάσου»). Αυτή η διεργασία ονομάζεται «συμπάσχουσα κυκλικότητα
- 9) Συχνά παρατηρείται ατομική επιλογή από μια ομάδα ιδιοματικών προτάσεων.
- 10) Ο προσωπικός χαρακτηρισμός υπονοείται από την οργάνωση των προτάσεων είναι γλώσσα με υπονοούμενες σημασίες» (Bernstein 1985a, 407-408).

Αντιθέτως, τα χαρακτηριστικά του επεξεργασμένου γλωσσικού κώδικα είναι τα εξής:

1. Η ακριβής γραμματική σειρά και η σύνταξη ρυθμίζουν αυτά που λέγονται.
2. Οι λογικές τροποποιήσεις και η απόδοση της έμφασης γίνονται μέσα από ένα γραμματικά πολύπλοκο σχηματισμό των προτάσεων και κυρίως χρησιμοποιώντας συνδέσμους και δευτερεύουσες προτάσεις.
3. Η συχνή χρήση προθέσεων που υποδηλώνουν λογικές σχέσεις και συνάφεια στο χρόνο και στο χώρο.
4. Συχνή χρήση των απρόσωπων εκφράσεων.
5. Ακριβής επιλογή επιθέτων και επιρρημάτων.
6. Οι προσωπικοί χαρακτηρισμοί ρυθμίζονται λεκτικά από τη δομή και τις σχέσεις μέσα και ανάμεσα στις προτάσεις. Είναι, δηλαδή, σαφείς.
7. Ο εκφραστικός συμβολισμός διακρίνει και διαφοροποιεί τα νοήματα, μέσα στη διαδοχή του λόγου, με λεπτές διαβαθμίσεις, αντί να ενισχύει συγκεκριμένες κυρίαρχες λέξεις ή και συνοδευτικές δηλώσεις με διάχυτη γενίκευση.
8. Η γλωσσική χρήση τονίζει τις δυνατότητες που εμπεριέχονται σε μια πολύπλοκη εννοιολογική ιεραρχία, που οργανώνει τις εμπειρίες» (Bernstein 1985a, 426-427).

Επιπλέον, ο χρήστης του περιορισμένου κώδικα συναντάει μεγαλύτερες δυσκολίες να εκφράσει λεκτικά τις προθέσεις και τις διαθέσεις του. «Αν ο ομιλητής είναι προσανατολισμένος προς έναν επεξεργασμένο κώδικα, τότε ο κώδικας διευκολύνει τον ομιλητή να εξωτερικεύσει με αμεσότητα (λεκτικά) τις υποκειμενικές του διαθέσεις. Αν ο ομιλητής είναι προσανατολισμένος προς τον περιορισμένο κώδικα, τότε ο κώδικας δε διευκολύνει τη λεκτική εξωτερίκευση των διαθέσεων του ομιλητή. Στην περίπτωση του επεξεργασμένου κώδικα το σύστημα του λόγου απαιτεί δόμηση πιο περίπλοκη από ό,τι στην περίπτωση του περιορισμένου κώδικα» (Bernstein 1985b, 439).

Ο Bernstein υποστηρίζει πως η διαφοροποίηση των δύο γλωσσικών κωδίκων οφείλεται στις διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις και στη διαφορετική οργάνωση των επιμέρους κοινωνικών ομάδων που αναπτύσσονται στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες. «Ο περιορισμένος κώδικας δημιουργείται εκεί όπου η μορφή των κοινωνικών σχέσεων είναι βασισμένη πάνω σε κοινές και πανομοιότυπες ταυτίσεις πάνω σε ένα ευρύ πλαίσιο κοινών προσδοκιών, πάνω σ' ένα σύνολο κοινών πεποιθήσεων» (Bernstein 1985b, 440). Με άλλα λόγια ο περιορισμένος κώδικας αναπτύσσεται εκεί που επικρατεί αυτό που ο Durkheim ονόμαζε μηχανική αλληλεγγύη, δηλαδή μια κοινωνική οργάνωση με λίγους, σταθερούς και σαφείς

κοινωνικούς ρόλους που διέπονται επίσης από μια σταθερή ιεραρχία. Σε μια τέτοια κοινωνική οργάνωση το «εμείς» επικρατεί του «εγώ». Η συλλογική ταυτότητα είναι σημαντικότερη από την ατομική εμπειρία. Το άτομο κατανοεί τον εαυτό του πρωτίστως μέσα από την κοινωνική του θέση και τον ρόλο του και δευτερευόντως από την ατομική του εμπειρία. Η χρήση, λοιπόν, του περιορισμένου κώδικα δημιουργεί κοινωνική αλληλεγγύη σε βάρος της λεκτικής επεξεργασίας της ατομικής εμπειρίας. Οι προδιαθέσεις, οι προθέσεις και οι αξιολόγησεις του ατόμου πραγματοποιούνται με μη λεκτικούς τρόπους επικοινωνίας (π.χ. μορφασμούς, χειρονομίες). Τη μηχανική αλληλεγγύη τη συναντάμε σε ομάδες όπως οι φυλακισμένοι, η ομάδα συνομηλίκων των εφήβων, ο στρατός, οι φίλοι με πολύχρονες σχέσεις, οι σύζυγοι. Είναι, επίσης, πιο πιθανό να την συναντήσουμε στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Αντιθέτως, ο επεξεργασμένος γλωσσικός κώδικας αναπτύσσεται σε εκείνες τις ομάδες που επικρατεί μια οργανωτική αλληλεγγύη. «Δημιουργείται εκεί όπου η πρόθεση του άλλου προσώπου δεν μπορεί να θεωρηθεί αυτονόητη. Δεδομένου ότι η πρόθεση του άλλου δεν είναι αυτονόητη, οι ομιλητές αναγκάζονται να επεξεργάζονται τα νοήματα τους, ώστε να τα κάνουν σαφή, απερίφραστα αλλά και εξειδικευμένα: νοήματα, που είναι διακριτικά και επιτόπια για τον ομιλητή πρέπει να περικλύονται, ώστε να γίνονται κατανοητά από τον ακροατή. Αυτή η πίεση αναγκάζει τον ομιλητή να κάνει περισσότερες από μία συντακτικές επιλογές και ευνοεί το διαφοροποιημένο λεξιλόγιο. Κατά τη λεκτική μετάδοση μηνύματος, ο επεξεργασμένος κώδικας ωθεί τον ομιλητή να συγκεντρώνει την προσοχή του στην εμπειρία των άλλων ως διαφορετική από τη δική του. Στην περίπτωση του περιορισμένου κώδικα, αυτό που μεταδίδεται λεκτικά αναφέρεται συνήθως στο άλλο πρόσωπο ως μέλος της κοινής ομάδας ή της ίδιας ιεραρχικής θέσης. Αυτό που λέγεται συνοψίζει την κοινωνική δομή και το θεμέλιό της: τις κοινές πεποιθήσεις. Συνεπώς, οι περιορισμένοι κώδικες μπορούν να θεωρηθούν ως κώδικες που αναφέρονται σε μια ορισμένη ιεραρχία ή θέση, ενώ οι επεξεργασμένοι κώδικες αναφέρονται σε πρόσωπα» (Bernstein 1985b, 441).

Ως εδώ μιλήσαμε για τα κοινωνικά θεμέλια των γλωσσικών κωδίκων, για τη συσχέτιση δηλαδή του περιορισμένου και του επεξεργασμένου κώδικα με συγκεκριμένες μορφές κοινωνικών σχέσεων. Ο Bernstein υποστηρίζει ότι με τη χρήση των γλωσσικών κωδίκων πραγματώνονται και διαφορετικοί είδη κοινωνικών ρόλων. Με τον επεξεργασμένο κώδικα πραγματώνεται ένα ανοιχτό σύστημα

κοινωνικών ρόλων, ενώ με τον περιορισμένο κώδικα πραγματώνεται ένα κλειστό σύστημα ρόλων.

Στα κλειστά συστήματα ρόλων η συμπεριφορά του ατόμου και η επικοινωνία μεταξύ των ατόμων καθορίζεται με βάση τη θέση του μέσα στο σύστημα. «Έχουν διαμορφωθεί δηλ. για κάθε άτομο σταθερές και μόνιμες προσδοκίες, οι οποίες προδιαγράφουν με ακρίβεια το ρόλο του και ρυθμίζουν τη συμπεριφορά του. Μπροστά στους προκαθορισμένους αυτούς ρόλους και τις αμετάκλητες προσδοκίες, οι εναλλακτικές δυνατότητες συμπεριφοράς μειώνονται στο ελάχιστο και υπάρχει σαφής περιορισμός των δραστηριοτήτων ... Το πλέγμα των διαπροσωπικών σχέσεων είναι αρκετά περιορισμένο, δε δημιουργούνται νέες συνθήκες και δεν προκύπτουν νέες καταστάσεις που θα πρέπει να αναλυθούν. Με τον τρόπο αυτό δε δίνεται στα άτομα η ευκαιρία να περιγράψουν προθέσεις, να εξηγήσουν κίνητρα και να αναλύσουν συνέπειες. Η χρήση της γλώσσας περιορίζεται έτσι στην περιγραφή γνωστών καταστάσεων και αναμενόμενων ενεργειών, για τις οποίες χρησιμοποιούνται κοινότυπες λέξεις και στερεότυπες εκφράσεις. Έτσι ο περιορισμός των εναλλακτικών δυνατοτήτων στη συμπεριφορά μετατρέπεται σε περιορισμό της γλωσσικής έκφρασης και ... οδηγεί τελικά στην ανάπτυξη του περιορισμένου γλωσσικά κώδικα» (Πυργιωτάκης 2000, 118-119).

Αντιθέτως, στο ανοιχτό σύστημα ρόλων η συμπεριφορά και η επικοινωνία δεν ρυθμίζεται με βάση τη θέση του ατόμου στην κοινωνική ομάδα, αλλά με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ατόμου και της περίπτωσης. «Οι προσδοκίες που έχουν διαμορφωθεί δεν είναι σταθερές και δεν υπάρχουν αυστηρές προδιαγραφές στους ρόλους των ατόμων. Η συμπεριφορά δεν είναι λοιπόν προκαθορισμένη, αλλά διαμορφώνεται από τις ανάγκες και τις συνθήκες που ανακύπτουν κάθε φορά ... Με τον τρόπο αυτό δεν έχουμε γνωστές και επαναλαμβανόμενες καταστάσεις. Τα άτομα βρίσκονται πολύ συχνά στην ανάγκη να αναπτύξουν πρωτοβουλία και να αντιμετωπίσουν τα νέα δεδομένα με δικό τους τρόπο ... αναγκάζονται να αποσαφηνίζουν προθέσεις και να αναπτύσσουν επιχειρηματολογία» (Πυργιωτάκης 2000, 118-119), με αποτέλεσμα να αναπτύσσουν έναν επεξεργασμένο γλωσσικό κώδικα.

Σύμφωνα με τον Bernstein, δύο είναι οι βασικές πηγές που οδηγούν στη διαμόρφωση ενός ανοιχτού ή ενός κλειστού συστήματος ρόλων: ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας και το κυρίαρχο σύστημα αξιών. Η πολυπλοκότητα του καταμερισμού εργασίας στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, αλλά και η

μετάβαση από την παραγωγή αγαθών στην οικονομία των υπηρεσιών οδηγεί στη διαμόρφωση ανοικτών συστημάτων ρόλων και επεξεργασμένου γλωσσικά κώδικα. Επιπλέον, οι ανοικτές, φιλελεύθερες και πλουραλιστικές κοινωνίες έχουν την τάση να διαμορφώνουν ανοικτά συστήματα ρόλων.

Ο Bernstein συσχετίζει τα συστήματα ρόλων με την οικογένεια και την κοινωνικοποίηση των παιδιών μέσα σε αυτή. Οι οικογένειες των χαμηλότερων κοινωνικά και οικονομικά στρωμάτων τείνουν να αναπτύσσουν ένα κλειστό σύστημα ρόλων και αντίστοιχα ένα κλειστό σύστημα επικοινωνίας. Αντιθέτως, οι οικογένειες των μεσαίων και των ανώτερων κοινωνικά και οικονομικά στρωμάτων τείνουν να διαμορφώνουν ένα ανοικτό σύστημα ρόλων και αντίστοιχα ένα ανοικτό σύστημα επικοινωνίας.

Στις πρώτες η κοινωνικοποίηση των παιδιών γίνεται με βάση τη θέση τους μέσα στην οικογένεια. Ως εκ τούτου, η κοινωνικοποίησή τους είναι μονόδρομη, αφού οι επιδράσεις ασκούνται αποκλειστικά από τους ενήλικες, που κατέχουν μια υψηλότερη κοινωνικά θέση εντός της οικογένειας, προς τα παιδιά. Στις οικογένειες με τη συγκεκριμένη οργάνωση «υπάρχει αυστηρή διάκριση των ρόλων και τυπικός καταμερισμός τομέων ευθυνών κατά την ηλικία, το φύλο και τη θέση κατά σειρά γέννησης. Η οριοθέτηση των τομέων, αντί για τη λειτουργική συζήτηση και συνεννόηση, μπορεί να προκαλέσει καυγάδες για τα όρια των δικαιωμάτων ... Το σύστημα ρόλων σε αυτές δε διευκολύνει τόσο τη λεκτική επεξεργασία των ατομικών διαφορών και δεν οδηγεί εξίσου στη λεκτική επεξεργασία της γνώμης, των προϋποθέσεων και των επιπτώσεων της ... Στις κατά τη θέση οργανωμένες οικογένειες το παιδί αντεπεξέρχεται και αντιδρά σε παγιωμένες από την ιεραρχική θέση καταστάσεις. Μαθαίνει αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε συλλογικό ρόλο, σε αντιπαράθεση με τον εξατομικευμένο ρόλο των κατά το πρόσωπο οργανωμένων οικογενειών» (Bernstein 1985b, 450).

Αντιθέτως, στις οικογένειες που ακολουθούν ένα ανοικτό σύστημα επικοινωνίας δίνεται μεγαλύτερη σημασία στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του προσώπου με αποτέλεσμα η κοινωνικοποίηση να είναι περισσότερο αμφίδρομη. Όπως γράφει ο Bernstein: «Σε αυτές τις οικογένειες, τα όρια στην έκταση κατά την οποία οι αποφάσεις είναι ανοιχτές σε συζήτηση καθορίζονται μάλλον από τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του ατόμου, παρά από την τυπική του ιεραρχική θέση ... Και κάτι που έχει θεμελιώδη σημασία: το σύστημα των ρόλων δίνει το προβάδισμα στην επικοινωνία και τον προσανατολισμό σε κίνητρα και διαθέσεις των άλλων"».

Σημειώστε ακόμα ότι σε μια τέτοια οικογένεια μαθαίνει το παιδί να διαμορφώνει το ρόλο του και όχι να προσαρμόζεται σ' έναν προδιαγραφμένο ρόλο» (Bernstein 1985b, 449). Η συγκεκριμένη οικογενειακή οργάνωση ευνοεί και ενισχύει συνεχώς τη σαφή λεκτική έκφραση των ατομικών προθέσεων και διαθέσεων.

Σύμφωνα με τον Bernstein, οι διαφορετικοί τρόποι οργάνωσης της οικογένειας οδηγούν και σε διαφορετικές μορφές ελέγχου. Οι γονείς χρησιμοποιούν τρεις τρόπους για να ελέγξουν τη συμπεριφορά των παιδιών τους: 1. *Την προστακτική μορφή*. Οι γονείς δίνουν μια άμεση εντολή που δεν αφήνει πολλά περιθώρια διαπραγμάτευσης από την πλευρά του παιδιού, π.χ. κάτσε κάτω, έλα εδώ κτλ. 2. *Την έκκληση με βάση τη θέση του ατόμου*. Οι γονείς καλούν το παιδί να ρυθμίσει τη συμπεριφορά του με βάση τις προσδοκίες που απαιτούνται από τη θέση του και τον ρόλο του ως παιδί, π.χ. τα αγόρια δεν παίζουν με τις κούκλες. 3. *Την έκκληση με βάση το ίδιο το άτομο*. Οι γονείς καλούν το παιδί να ρυθμίσει τη συμπεριφορά του με βάση ορθολογικά επιχειρήματα λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη τις διαθέσεις του παιδιού.

Οι διαφορετικές μορφές ελέγχου μπορούν να φανούν με το εξής παράδειγμα. Μια μητέρα επισκέπτεται με το παιδί της τον άρρωστο παππού του. Η μητέρα ζητά από το παιδί να φιλήσει τον παππού του και το παιδί αρνείται. Η μητέρα αντιδράει λέγοντας: «Έλα, άσε τις ανοησίες σου». Χρησιμοποιεί μια προστακτική μορφή ελέγχου. Η μητέρα αντιδράει λέγοντας: «Τα παιδιά πρέπει να φιλούν τον παππού τους». Σε αυτήν την περίπτωση επικαλείται τη θέση του παιδιού στην κοινωνική ιεραρχία εντός της οικογένειας, όπως αυτή έχει καθοριστεί με βάση την ηλικία. Τέλος, η μητέρα μπορεί να πει: «Ξέρω ότι δε σου αρέσει να φιλάς τον παππού, αλλά τώρα δεν είναι καλά, σε αγαπάει πολύ και θα του δώσει μεγάλη χαρά». Σε αυτήν την περίπτωση η μητέρα προσπαθεί να ρυθμίσει τη συμπεριφορά του παιδιού με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ατόμου και της περίπτωσης, δηλαδή την ασθένεια και τα συναισθήματα χαράς που θα φέρει το φίλημα.

Οι οικογένειες που αναπτύσσουν ένα ανοικτό σύστημα επικοινωνίας τείνουν να χρησιμοποιούν τη 3^η μορφή ελέγχου, ενώ οι οικογένειες που αναπτύσσουν ένα κλειστό σύστημα επικοινωνίας τείνουν να χρησιμοποιούν την 1^η και σπανιότερα τη 2^η μορφή ελέγχου. Ο Bernstein διευκρινίζει πως το σύστημα επικοινωνίας της οικογένειας (ανοικτό ή κλειστό) και οι μορφές ελέγχου που χρησιμοποιούν οι γονείς δεν σχετίζεται με την τρυφερότητα και τη γονεϊκή αγάπη. Συναισθήματα αγάπης και τρυφερότητας μεταξύ των μελών μιας οικογένειας αναπτύσσονται ανεξάρτητα από αυτούς τους παράγοντες

Συνοπτικά ο Bernstein συσχετίζει τη ταξική διαίρεση του καταμερισμού εργασίας με την ανάπτυξη διαφορετικών κοινωνικών σχέσεων (μηχανική και οργανική αλληλεγγύη), οι οποίες με τη σειρά τους επηρεάζουν το σύστημα επικοινωνίας και τις μορφές ελέγχου εντός της οικογένειας. Το σύστημα επικοινωνίας και οι μορφές ελέγχου εντός της οικογένειας καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο το παιδί κοινωνικοποιείται και τον γλωσσικό κώδικα (περιορισμένο ή επεξεργασμένο) που αναπτύσσει. Οι οικογένειες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα τείνουν να αναπτύξουν ένα κλειστό σύστημα επικοινωνίας και έναν περιορισμένο γλωσσικό κώδικα, ενώ οι οικογένειες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα τείνουν να αναπτύξουν ένα ανοιχτό σύστημα επικοινωνίας και έναν επεξεργασμένο γλωσσικό κώδικα.

Ο τρόπος κοινωνικοποίησης εντός της οικογένειας και ο γλωσσικός κώδικας έχει κομβικό ρόλο στη σχολική επιτυχία. Τα παιδιά των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων καταφέρνουν να καλλιεργήσουν και τους δύο γλωσσικές κώδικες. Ο επεξεργασμένος γλωσσικός κώδικας αναπτύσσεται εντός της οικογένειας, ενώ ο περιορισμένος μέσα σε άλλες ομάδες κοινωνικοποίησης, όπως η ομάδα των συνομηλίκων. Αντιθέτως, τα παιδιά των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων αναπτύσσουν αποκλειστικά τον περιορισμένο γλωσσικό κώδικα. Από την πλευρά του το σχολείο ζητά συνεχώς από τους μαθητές να εκφράζουν λεκτικά τις σκέψεις, τις εμπειρίες και τις προθέσεις τους. Απαιτεί από τα παιδιά να περιγράφουν αντικείμενα και εικόνες, να ορίζουν έννοιες, να ερμηνεύουν γεγονότα και κείμενα, να συγκρίνουν και να κρίνουν. Όλες αυτές οι ενέργειες προϋποθέτουν ότι το παιδί μπορεί να σχηματίζει μεγάλες, ολοκληρωμένες προτάσεις με αυστηρή συντακτική δομή, που περιέχουν δευτερεύουσες προτάσεις, αφηρημένα ουσιαστικά και ακριβή επίθετα. Με άλλα λόγια το σχολείο προϋποθέτει έναν επεξεργασμένο γλωσσικό κώδικα. Έτσι, τα παιδιά των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων που έχουν αναπτύξει εντός της οικογένειας έναν επεξεργασμένο γλωσσικό κώδικα βρίσκονται εντός του σχολείου σε ένα οικείο γλωσσικό περιβάλλον. Αντιθέτως, για τα παιδιά των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων που έχουν αναπτύξει εντός της οικογένειας μόνο τον περιορισμένο γλωσσικό κώδικα αντιμετωπίζουν στο σχολείο ένα ξένο γλωσσικό περιβάλλον. Είναι αναγκασμένα να πραγματοποιούν συνεχώς μια μετάφραση του εκφρασμένου νοήματος και της επικοινωνίας από τον επεξεργασμένο στον περιορισμένο γλωσσικό κώδικα. Συνεπώς, οι κοινωνικές ανισότητες μετατρέπονται σε εκπαιδευτικές

ανισότητες μέσα από τη διαμεσολάβηση της γλώσσας και της κοινωνικοποίησης των παιδιών μέσα στην οικογένεια.

Ο Bernstein τονίζει ότι δεν πρέπει να υποτιμάται ο περιορισμένος γλωσσικός κώδικας ως προς τις γλωσσικές του δυνατότητες. Περιέχει ένα μεγάλο εύρος σημασιών και τη δική του αισθητική ποιότητα. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι είναι μια μορφή λόγου που βασίζεται στην κοινότητα, ενώ στις σύγχρονες κοινωνίες εκτιμάται περισσότερο μια μορφή λόγου που βασίζεται στο άτομο. «Πρέπει να εξασφαλίσουμε τούτο: οι υλικές συνθήκες των σχολείων, οι αξίες τους, η κοινωνική οργάνωση, οι μορφές ελέγχου και παιδαγωγικής, η ικανότητα και η ευαισθησία των δασκάλων να αντανακλούν την κατανόηση της παιδείας που τα παιδιά φέρνουν μαζί τους στο σχολείο. Στο κάτω κάτω δεν κάνουμε λιγότερα για το παιδί της μεσοαστικής τάξης. Και το πρόβλημα δεν τελειώνει εδώ. Πρέπει να βελτιωθούν οι συνθήκες κατοικίας, πρέπει να επεκταθούν οι κοινωνικές υπηρεσίες και να αναπτυχθεί η προσχολική εκπαίδευση» (Bernstein 1985b, 446).

Τέλος, ο Bernstein παρατηρεί πως σταδιακά υποχωρεί το είδος της οικογένειας που λειτουργεί με βάση ένα κλειστό σύστημα επικοινωνίας και εντοπίζει τους εξής λόγους που αυτό συμβαίνει στην Αγγλία: «1. Περισσότερα αγαθά, μεγαλύτερη γεωγραφική κινητικότητα και επομένως μεγαλύτερη δεκτικότητα σε μεγάλο αριθμό επιδράσεων που ενισχύεται εν μέρει και από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. 2. Αλλαγή κατοικίας προς περιοχές με σχετικά χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού. 3. Αλλαγή της θέσης της γυναίκας ως προς το κύρος, εξαιτίας της οικονομικής της ανεξαρτησίας με την επαγγελματική εργασία. 4. Αλλαγή στη στάση απέναντι στην εκπαίδευση και την ανάπτυξη των παιδιών από τις ομάδες της εργατικής τάξης και επομένως μεγαλύτερη ανταπόκριση στην εκπαίδευση με επακόλουθο την κοινωνική κινητικότητα 5. Μείωση της αλληλεγγύης μεταξύ των εργαζομένων, που οφείλεται (έως πρόσφατα) στην πλήρη απασχόληση και τα ψηλότερα έσοδα. 6. Αλλαγή στον καταμερισμό της εργασίας, που τείνει από τη δευτερογενή παραγωγή των αγαθών προς τις υπηρεσίες. Πρόκειται για μέρος της μακρόχρονης διαδικασίας προς την οικονομία υπηρεσιών, που θα είναι προσανατολισμένη πολύ περισσότερο στα πρόσωπα και όχι τα αντικείμενα» (Bernstein 1985b, 459).

Εν κατακλείδι, αν και συμφωνεί με την αναπαραγωγική λειτουργία του σχολείου ο Bernstein αποφεύγει τις μηχανιστικές ερμηνείες των θεωριών της άμεσης αναπαραγωγής. Αναγνωρίζει τη σημασία που έχει η κοινωνικοποίηση του παιδιού

εντός της οικογένειας για τη σχολική του επιτυχία και έτσι είναι σε θέση να συνδέσει τις κοινωνικές λειτουργίες της εκπαίδευσης με τις ψυχοκοινωνικές λειτουργίες εντός της οικογένειας. Με αυτόν τον τρόπο η προσέγγιση του Bernstein μας επιτρέπει να αναλύσουμε διαφορετικά πεδία της κοινωνικοποίησης του παιδιού, αλλά και μας προσφέρει περισσότερες δυνατότητες παρέμβασης για τη μείωση της εκπαιδευτικής ανισότητας.

Βιβλιογραφία:

- Bernstein, B. (1985a) «Κοινωνική τάξη και γλωσσική ανάπτυξη: μια θεωρία κοινωνικής μάθησης», στο Φραγκουδάκη, Αν., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Bernstein, B. (1985b) «Κοινωνιογλωσσική προσέγγιση της κοινωνικοποίησης με αναφορά στη σχολική επίδοση», στο Φραγκουδάκη, Αν., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Λάμνιαν, Κ. (2002), *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Πυργιωτάκη, Ιωαν. (2000), *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*, Γρηγόρης, Αθήνα.
- Φραγκουδάκη, Αν. (1985), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα.